

Павлина Дунай

Апологія культури від Андрія Ніковського

У статті розглядається культуроцентричний світогляд А. Ніковського та його бачення культури як основи духовного буття українців, що завжди було центральним у його літературознавчій концепції.

The cultural-centric world-view of A. Nikovskyi and his vision of culture as the basic of spiritual existence of the Ukrainians, which always was the central point of his literary-studying conception, are examined in the article.

А. Ніковський як політик, журналіст, мово- і літературознавець, літературний критик, редактор і перекладач залишив досить значний слід в історії України першої третини ХХ ст. Зокрема, його теоретичне розуміння і практичний внесок у проблему візійності культури нації, її пріоритетів та орієнтирів є не лише достатньо вагомим, а й показовим. Адже питання культури як основи духовного буття українців у суто Шпенглерівській інтерпретації завжди було одним із центральних у його літературознавчій концепції. І навіть попри те, що українські загальнонаціональні, а в пору національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр. – національно-державницькі інтереси, зрозуміло, домінували в його духовному й громадсько-політичному житті, все ж примат культури практично завжди залишався незахитаним.

Зокрема, в цьому переконуємося з контексту численних критичних статей і літературознавчих розвідок А. Ніковського, серед яких і його блискуча, знакова для національного письменства тієї доби праця «Vita nova», яку свого часу навіть прискіпливий Тодось Осьмачка визначав як «книгу над усі українські книжки» [12, 129]. Підпорядковуючи культуру й літературу осягненню вищого сенсу буття й призначення людини в ньому, критик у пору найбільшого власного й національного духовного піднесення пише: «Аби була словесність, література, поезія, що шукає людину, а тоді буде й така дрібниця як нація, держава, незалежність – речі з погляду еволюції, всесвітньої еволюції до вищої людини, речі справді таки дрібні... принаймні... переходові» [11, 119–120]. І хоча така інтерпретація свого часу викликала й може викликати нині досить неоднозначне сприйняття, віддаємо належне мисленевому овиду А. Ніковського: попри закоріненість у практичні потреби націозбереження й зусилля державного статуювання України, ідеальні виміри культури як душі народу він ставив понад усе й розцінював як стратегію націєтворення. При нагоді зазначимо, що такий модус бачення націєрозбудови, власне, був властивий практично для всіх українських митців націоцентричного спрямування – починаючи від неокласиків з їхнім опертям на античність та верховинні зразки європейської літератури й закликком «Ad fontes», до позиції Миколи Хвильового, втіленої в ідеях «азіатського ренесансу» й «естетики вітаїзму».

У цьому сенсі нічого не змінилося, а радше устійнилося в поглядах А. Ніковського й тоді, коли після розчарування та відходу від активної політичної діяльності в екзилі (обіймав посаду міністра закордонних справ в уряді В. Прокоповича), він повертається в Україну, де через п'ять років підпадає під початок масових політичних репресій. З волі (а точніше, сваволі) й за режисурою НКВС він разом із Сергієм Єфремовим стає одним із провідників досі дискусивного щодо означення як підпільної організації широкого кола української інтелігенції переважно старшого покоління, яка так чи інакше мала причетність до національно-визвольних змагань. У цьому переконуємося з його слідчої справи на процесі Спілки визволення України (дали – СВУ), яка зберігається в Державному архіві Служ-

би безпеки України за № 47757. Власне, вона виявляє класичний приклад фальсифікату та ув'язнення й суду за спосіб думання й переконання. Хоча, зрозуміло, що влада не збиралася забувати (попри обіцянки при поверненні А. Ніковського, які, очевидно, існували) його активної громадської й політичної роботи під час національно-визвольних змагань.

Нині відомо, що А. Ніковський повернувся в Україну 21 жовтня 1924 р. завдяки клопотанню найближчого товариша академіка С. Єфремова – віце-президента ВУАН – для мовознавчої та літературознавчої роботи. Як переконуємося з нині вже дослідженої бібліографії А. Ніковського [13, 1] і його власних свідчень, зафіксованих у «Справі...» [1, арк. 327–328], це був дуже плідний період наукового життя вченого. Бо крім лексикографічної діяльності (укладання термінологічних, енциклопедичного, перекладного словників, роботи разом з С. Єфремовим над підготовкою нового видання «Словаря...» Б. Грінченка), А. Ніковський також потужно займався літературознавчою, перекладацькою та редакторською працею [8, 12]. Так ним було складено для видавництва «Сяйво» проспект на видання 50 творів українських класиків під назвою «Бібліотека української повісти» й до її перших п'яти книжок він сам написав блискучі передмови. Крім того, А. Ніковський чутливо стежив за сучасним йому літературним процесом і як критик відгукувався на його найцікавіші новинки (збірку оповідань Ю. Яновського «Кров землі», роман В. Підмогильного «Місто»). Він також писав передмови до перекладів українською творів Джека Лондона, Дж. Конрада, Анатолія Франса, В. Шекспіра, Панаїта Істраті, сам переклав (Григорій Кочур зараховував його працю до класики прозового перекладу) повісті «Тарас Бульба» й «Пропала грамота» М. Гоголя та збірку оповідань Джека Лондона. Але справа навіть не у вагомій кількості зробленого та блискучому рівневі інтерпретації, що само за себе свідчить про потужний конструктивний потенціал його творчої особистості. Поставимо проблему інакше: що спонукало А. Ніковського за вельми національно хистких умов більшовицького режиму в Україні (попри всі декларативні гасла політики українізації) так настирливо й плідно працювати в гуманітаристиці?

Формулюючи відповідь на означене питання, насамперед маємо наголосити на послідовній позиції А. Ніковського саме як культурницького діяча-традиціоналіста. Бо попри все, починаючи з публіцистики одеського періоду, часу «Ради» й «Нової ради», впродовж національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., політичної діяльності в екзилі й наукової після повернення в Україну, він, як і С. Єфремов, за основу вирішення всіх нагальних тактичних національних проблем обирав культуру як стратегічну перспективу українців. Так, скажімо, художньо кореспондуючи в книзі фейлетонів «Буржуазна Рада», що була опублікована 1918 р. під одним із його псевдонімів Ан. Яринович, ситуацію в Уряді УНР та, що й казати, дуже непрості політичні обставини тієї пори, її автор і за тих умов наголо-

шував, що Україні передусім «...потрібна широка, світова, ясна, могутня, яскрава культура» [14, 11].

А трагічний перебіг національно-визвольних змагань, безпосереднім чоловім учасником і самовидцем яких був А. Ніковський, лише утвердив його в тій думці. Так, у слідчій справі на процесі СБУ самим підсудним викладено переконання, що «...десять київських переворотів настановляли й скидали всякі уряди, але досі ні один переворот не знищив українського громадянства і його організацій, а тому сила в нас, тих, хто сидить на місці, хто робить органічну українську працю; політичний лад тут не грає особливої ролі, аби лиш він давав змогу розвиватися українській культурі, тому треба зберегти українські культурні сили і українські громадські установи, тоді все само собою зробиться якось гаразд... людину, озброєну сильним і вільним словом (зразок С. Єфремова та наразі й самого А. Ніковського – П. Д.) не переможе ніхто» [2, арк. 179]. Себто, потреба органічної безперервної громадської й культурної праці, попри всю непевність і змінність політичних обставин, як свого часу за імперських, так і більшовицьких часів, у А. Ніковського не викликала сумніву.

Скажемо при цій нагоді, що, за великим рахунком, це таки справді безпрограшна націозберігаюча тактика. Інша справа, що жоден тоталітаризм (а більшовицький поготів) не зносить на дух і не лише пригнічує, а й знищує будь-які вияви свідомої культурницької й громадської активності. Тому загальна думка серед української інтелігенції, зокрема й кола Єфремова – Ніковського про те, що в умовах більшовицьких реалій в Україні слід найперше зміцнювати позиції на культурному полі, хоча й виявилася плідною та результативною феномен національного культурного сплеску протягом 20-х рр. ХХ ст., все ж у підсумку завершилася тотальним винищенням, яке з часу публікації книги Юрія Лавріненка (Париж, 1956 р.) отримало назву «Розстріляного відродження».

Однак тактичні втрати й поразки України, які нині, оглядаючись на 20-ті – 30-ті роки ХХ ст., так виразно бачимо, аж ніяк не можуть вплинути на оцінку блискучих чітких стратегічних формулювань А. Ніковського щодо національної перспективи. І як не дивно, навіть у в'язниці він викладає їх як чітку програму й водночас градацію неперебутих цінностей. І хоча за неминучою більшовицькою «тюремною стилістикою» викладаються вони як самозвинування (щось на зразок «самороззброєння» в публічних каяттях Миколи Хвильового, яке Юрій Шерех класифікував як «самообпльовування»), складається враження, що ця апологія культури є свідомим застереженням Україні на майбутнє. «Література – єсть культурна функція свідомого себе і своїх бажань народа, – пише він, – отже, вона може бути сильна, творча і здорова тільки тоді, коли сам народ буде здоровий, свідомий і організований» [3, арк. 329]. Або: «...країна старців і соціально-політичних утриманців не може створити для людськості ніяких цінностей і буде тільки погноєм для майбутнього, безславно загинувши в безвість» [4, арк. 330]. І хоча в даному випадку підсудний не називає прямо народ чи країну, яких стосуються його роздуми, однак, очевидно, не виникало сумніву у слідчих, як нині й у нас, кому вони адресовані.

А. Ніковський, мовби «невинними вустами», викладає їх у так званому «Моєму розкаянні» (як не дивно звучить ця назва у контексті його свідчень), адресованому, м'яко кажучи, культурно безликому, проте політично дуже пильному слідству. Зрозуміло, що класова інтуїція слідчих безпомилково підказувала необхідність знищення автора та-

ких, на перший погляд, невинних суто гуманітарних формулювань.

Не можемо при цьому не зазначити: при читанні справи А. Ніковського, зокрема й його резонансного «Розкаяння», складається враження, що воно є не чим іншим, як своєрідним посланням поколінням, потомним не лише власних засадничих підходів до ролі й значення національної культури й літератури, і своєрідним застереженням: без загальнонаціонального духовного прориву через культуру й літературу, зокрема, українська нація й держава не зможуть відбутися повноцінно. Адже в його розумінні, «...література бо єсть одна з психічних функцій народу і необхідний атрибут його свідомого існування» [5, арк. 338].

Зрозуміло, що під час допитів А. Ніковського слідчі не могли оминати його позиції в дуже дражливій для сутнісно імперської більшовицької влади літературній дискусії 1925–1928 рр. про вектори національної культурної орієнтації. І з цього приводу знаходимо в «Справі» недовзначні формулювання підсудного на зразок того, що «...треба збільшувати перекладну європейську літературу на книжковому українському ринкові, а не російську, бо Західня Європа нам дасть більше психічного здоров'я, ніж сильно зачеплена достоєвщиною література російська» [6, арк. 327]. Трохи згодом на еміграції, практично в унісон з А. Ніковським, про деструктивний чин російської літератури в особах Ф. Достоєвського й Л. Толстого на розвиток європейського роману писатиме Євген Маланюк, давши своєрідну назву цьому гібридному феномену: «Толстоєвський» [4, 398–413]. До речі, користуючись нагодою, скажемо, що сформульована А. Ніковським проблема негативного впливу так званої достоєвщини на українську літературу нині стає предметом пильного й серйозного дослідження.

Очевидно, не варто сумніватися, що засадничо культуроцентричні свідчення А. Ніковського цікавили слідство як підстава для наступного вироку не менше, ніж його гіпотетична участь у не менш гіпотетичній СБУ. Та який апологет тоталітаризму (й не лише в стінах НКВС) міг вибачити підсудному нібито розкаянню в недвозначному позиціонуванні того, що «...взагалі всяка література може розвиватися за умов вільного громадського життя під гарантією свободи слова, волі письменника і його творчості» [7, арк. 329]. Сьогоднішній дослідник «Справи» А. Ніковського в архіві СБУ може на власні очі побачити підкреслення слідчим червоним олівцем з точки зору більшовицької влади, зрозуміло, не лише обурливих, але й злочинних формулювань про громадське життя й свободу слова. В такому сенсі можемо бути певними, що не тільки політичне минуле початку 20-х рр. та активно нав'язуване підсудному провідництво в СБУ стали підставою для смертного вироку А. Ніковському, який потім був замінений 10 роками ув'язнення, але й інакомислення, що наперед стосувалося, здавалося, цілком легітимних (виходячи з офіційної політики українізації) питань національної культури.

Відтак, підсумовуючи наші дослідження культуроцентризму світогляду А. Ніковського, засвідченого ним зокрема в його «Справі...», що нині зберігається в СБУ, можемо зробити висновки:

– пріоритет візійності культури в тактиці націозбереження в Україні протягом тоталітарних 20-х рр. ХХ ст. за свідчує тяглість позиції й чину А. Ніковського з часу його націєтворчих зусиль 10-х років ХХ ст. та періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 років;

– маючи культуру й літературу як її складову за основу духовного буття нації, А. Ніковський віддає їй тактичну перевагу над політичними зусиллями в Україні, що стратегічно були спрямовані на націозбереження й державотворення. В той спосіб А. Ніковський виражає позицію цілого покоління діячів традиційного напрямку (народників) зразка С. Єфремова, які, пройшовши через політичну боротьбу, повертаються до культурницької праці як такої, що не зазнала й не може зазнати девальвації;

– виходячи зі спрямованості А. Ніковського на вищі духовні цінності, зокрема, формування свідомої національної людини, не можемо не прочитувати його свідчень як своєрідного застереження: без індивідуального духовного

прориву через культуру й літературу в загальнонаціональних масштабах ні нація, ні держава не зможуть повноцінно відбутися, а існуватимуть як квазіутворення.

1. Державний архів Служби безпеки України. Арх. № 47757. – Т. 59. – Ч. 1. 2. Дунай П. О. Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського // Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2006. – 22 с. 3. Зборовська Н. Код української літератури. – К.: Академвидав, 2006. – 502 с. 4. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1962. – С. 398–413. 5. Ніковський А. Vita nova. – К.: Друкар, 1919. – 143 с. 6. Осьмачка Т. Сергій Олександрович Єфремов. Спогад // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 150. – С. 129–139. 7. Середенко Ю. В. Творча спадщина А. В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного життя України першої третини ХХ ст. // Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2008. – 20 с. 8. Яринович Ан. Буржуазна Рада та інші фейлетони. – К., 1918. – 64 с.

Лариса Ігнатова

Українці-холмщаки в контексті становлення сучасної музичної культури Волині

В статті поняття українськість розглядається через феномен українців-холмщаків, в контексті становлення музичної культури Волині.

The concept Ukrainian ethnicity are viewed in the article through the phenomenon of the Cholmshchina-Ukrainians in the context of formation of musical culture in Volyn.

Рубіж II та III тисячоліть ознаменувався кардинальними зрушеннями в історії людської цивілізації, осмислення яких опинилося в центрі уваги наукової еліти. Глобалізація, яка зародилася в економіці та політиці, стає магістральним напрямком в подальшому розвитку як вищезазначених сфер, так і сфери традиційної культури. Зрозуміло, що створена ситуація зініціювала явище так званого національного спротиву, яке є актуальним та особливо болючим для нашої країни. Адже ми сьогодні перебуваємо у складному й багатосторонньому процесі відродження національної самосвідомості та історичної пам'яті, в якому одне з визначальних місць належить зверненню до наших прадавніх коренів, відновленню призабутих вікових традицій і духовних цінностей, тобто на шляху переосмислення і визначення таких понять як Україна, українці та українськість. Це завдання є важливим не лише для власного самопізнання. Воно одночасно виступає потужним фактором інтеграції українства у світовий цивілізаційний простір, визначає його внесок у скарбницю культурних надбань та розвиток людства загалом. Тому оновлення українського суспільства неможливе без опори на багатющу національну духовну спадщину та його історію, деякі сторінки якої є маловивченими і вимагають свого дослідження. Це, в першу чергу, стосується історії українців-холмщаків, які внаслідок операції «Вісла» 1947 р. зазнали масових депортацій. Будучи насильницьки переселеними в іншорегіональне середовище, вони зуміли зберегти свою культуру, мистецтво, традиції, спосіб життя та, в деякій мірі, переосмислити такі поняття як Україна, українці та українськість.

Для Волині ця проблематика є особливо актуальною, оскільки значна частина холмщаків оселилась саме на цій території, саме тут ще живі свідки і учасники тих жакливих подій. На жаль, історіографія цього питання ще недостатньо опрацьована. Ця тематика є сферою інтересів багатьох наукових дисциплін – історії, філософії, культурології, політології, філології, мистецтвознавства, фольклористики, етнографії, музикології та ін. Найширше освітлення ці процеси мають в сучасній історичній науці й політології. З цього приводу в Луцьку відбулася Міжнародна наукова конференція «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки

Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» [15]. Помітною працею в цьому плані є монографія С. Гаврилюк, яка присвячена вивченню історичних пам'яток Волині, Холмщини і Підляшшя XIX – початку ХХ ст. [8]. Українське мистецтвознавство проводить лише перші розвідки із зазначеної проблематики. Окремо слід сказати про внесок волинських музикознавців в історіографію питання. Це, в першу чергу, стосується наукових публікацій А. Єфіменко [11; 7], В. Драганчук [10], О. Коменди [7], Л. Ігнатової [12], які, переважно, вивчають творчі доробки нащадків волинських холмщаків. Волинська дослідниця Кучерук Н. вивчає творчий шлях одного із перших митців-холмщаків Волині О. Самохваленка [13]. Але, названі статті не відтворюють цілісну картину творчого доробку саме цієї частини волинської громадськості. Тому тематика цієї статті є актуальною і своєчасною. В ній вперше представлені архівні матеріали краєзнавчого відділу Волинської обласної державної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки, поточні архіви управління культури Волинської облдержадміністрації; періодична преса, літературно-художні журнали, праці місцевих краєзнавців, дослідницькі роботи (рукописи) студентів Інституту мистецтв ВНУ ім. Лесі Українки та Волинського державного училища культури і мистецтв, стенограми аудіо-записів інтерв'ю з діячами музичної культури Волині та їх приватні архіви.

Як було зазначено, першим митцем, хто приїхав із-за Бугу на Волинь, став Олександр Олександрович Самохваленко (1914–1977 рр.), незмінний керівник та головний диригент першого Волинського державного народного хору, заслужений артист України. Він народився 16 грудня 1914 р. у м. Замості (Польща) в родині вчителя. Початкову освіту здобував у с. Дерев'яному, а після закінчення п'ятого класу – у селищі Клевань на Рівненщині, педагогічну – в Острозькій учительській семінарії, а після переїзду батьків до Польщі продовжив навчання в учительській семінарії у Холмі [1]. 1934 р. закінчив Холмську учительську семінарію й отримав право викладання в семирічних школах [9]. Захоплення музикою привело О. Самохваленка у Варшавську консерваторію, де він навчався на педагогічно-хор-